

МОВАЗНАЎСТВА

УДК 81'28

П. А. Міхайлаў

НАЦІСК НЕВЫТВОРНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ У БЕЛАРУСКАЙ ДЫАЛЕКТНАЙ МОВЕ: АКЦЭНТНЫЯ ТЫПЫ В, С, Д

Невытворныя прыметнікі па сваёй будове з'яўляюцца двухскладовымі або трохскладовымі. Націск у гэтых словах пераважна нерухомы і ў паўпарадыгмах ліку часцей за ўсё не супрацьпастаўлены. Таму асноўнымі акцэнтнымі тыпамі для невытворных прыметнікаў у беларускай дыялектнай мове, як і ў літаратурнай, з'яўляюцца тыпы А (з пастаянным націскам на аснове ва ўсіх граматычных формах слова) і В (з пастаянным націскам на флексіі). Аднак, нягледзячы на гэта, асобныя словы ўсё ж маюць рухомую акцэнтную парадыгму і адпаведна адносяцца да акцэнтных тыпаў С і Д, з таксама адхіленнямі ў некаторых граматычных формах утвараюць адзінкавыя падтыпы асноўных акцэнтных тыпаў прыметніка. Спынімся больш падрабязна толькі на акцэнтных тыпах В, С і Д з прывядзеннем канкрэтных фактаў.

Акцэнтны тып В. Да акцэнтнага тыпу В у беларускай дыялектнай мове адносяцца тыя ж членныя прыметнікі са сталым флексійным націскам ва ўсіх граматычных формах слова, што і ў літаратурнай мове. Як і прыметнікі акцэнтнага тыпу А, яны пераважна маюць аднаскладовую каранёвую марфему: *благі, глухі, круты, касы, крывы, прамы, пусты* і некаторыя іншыя, значна радзей – двухскладовую каранёвую марфему: *вараны, малады* і інш. Прыметнікам гэтага акцэнтнага тыпу ўласціва наяўнасць калонных парадыгмаў з фіксаваным націскам на галосным канчатка. Разам з тым шэраг прыметнікаў, што ў літаратурнай мове належаць да акцэнтнага тыпу В, у народных гаворках зведалі перамяшчэнне націску з флексіі на аснову. Пры гэтым неабходна звярнуць увагу на той факт, што менавіта ў прыметнікаў акцэнтнага тыпу В перамяшчэнне націску у гаворках праяўляецца значна актыўней і закранае колькасна большую частку членных прыметнікаў, чым у акцэнтным тыпе

А. Да прыметнікаў, у якіх націск перамясціўся з флексіі на аснову ў беларускай дыялектнай мове адносяцца *глухі, жывы, малы, нямы, рабы, руды, скупы, стары, худы, чужы*. Спынімся на іх больш падрабязна ў адпаведнасці з прадуктыўнасцю пашырэння барытаніраваных формаў у народных гаворках.

Найперш варта зазначыць, што акцэнтная дыхатомія практычна ўсіх прыметнікаў гэтага акцэнтнага тыпу ў той ці іншай ступені выразна сведчыць з навукова абгрунтаваным дыялектным падзелам беларускай моўнай тэрыторыі, г. зн. з двума яе асноўнымі дыялектамі – паўночна-ўсходнім і паўднёва-заходнім [3, с. 40–41]. Адрозненні ж у кожным канкрэтным выпадку заключаюцца толькі ў ступені прадуктыўнасці, або ужывальнасці барытаніраваных формаў у дыялектнай мове. Такім чынам, перамяшчэнне націску з канчатка на аснову прыкладна ў межах паўночна-ўсходняга дыялекту характэрна прыметнікам *рабы, руды, малы, скупы, стары, худы, чужы*. Пры гэтым амаль паўсюдна ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту пашыраны толькі акцэнтныя формы *малы, рабы, руды* з націскам на аснове за выключэннем памежных з Латвіяй і Літвой паўночна-заходніх гаворак гэтага дыялекту. Разам з тым, як сведчаць разнастайныя дыялектныя крыніцы, барытаніраваныя прыметнікі *малы* і *руды* вядомы беларускім гаворкам на тэрыторыі Польшчы і Літвы: *малы* (в. Воўкуш Ліпскай гміны; 5, т. 3, с. 27), *руды* (в. Гемзы Шальчынінскага раёна; 5, т. 4, с. 310–311). У беларускай дыялектнай мове, акрамя вышэйназваных стандартызаваных (эталонных), яны выступаюць у наступных фанетычных формах: *малый* (в. Кудрычы Мсціслаўскага раёна; 1, с. 231), *рудый* (вв. Гай Круглянскага, Грывец Горацкага, Лобжа Клімавіцкага раёнаў), *рудый* (в. Узрэчча Бешанковіцкага раёна; 2, т. 4, к. 439); *рабый* (в. Сяляўшчына Расонскага

раёна), рябый (вв. Зубакі Лёзненскага і Баханы Хоцімскага раёнаў; 2, т. 1, к. 6, 7). Неабходна падкрэсліць таксама і тое, што арэалы пашырэння барытаніраваных прыметнікаў малы і рабы прыкладна супадаюць. Залежнасці паміж акцэнтам і семантыкай слова не выяўлена. Факты перамяшчэння націску ў астатніх вышэйназваных членных прыметніках адзначаны толькі ў паасобных гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту, пра што і будзе ісці гаворка далей.

Дадатковыя акцэнталагічныя даследаванні, праведзеныя па спецыяльнай праграме, выявілі наяўнасць змены націску толькі ў асобных гаворках або граматычных формах некаторых невытворных членных прыметнікаў. Як паказвае аналіз сабранага фактычнага матэрыялу, перамяшчэнне націску з флексіі на аснову ў межах паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы часцей за ўсё назіраецца ў гаворках Гомельшчыны, радзей – Магілёўшчыны і Віцебшчыны. Аднак відавочная фрагментарнасць і беднасць фактычнага матэрыялу ў навуковых крыніцах не дазваляе з высокай ступенню верагоднасці вызначыць дакладна арэал пашырэння барытаніраванай формы прыметніка стары. Але і наяўнага матэрыялу дастаткова, каб канстатаваць прысутнасць гэтага акцэнтнага тыпу ў межах, відаць, усяго паўночна-ўсходняга дыялекту беларускай мовы. Форма стары намі выяўлена на Віцебшчыне (Аршанскі, Ашмянскі, Браслаўскі, Глыбоцкі, Шумілінскі, Шаркаўшчынскі раёны; 5, т. 4, с. 575–576; уласныя запісы), Магілёўшчыне (Бытаўскі раён; уласныя запісы), Гомельшчыне (Кормянскі і Чачэрскі раёны; уласныя запісы), а таксама на Брэстчыне (Ганцавіцкі раён; 5, т. 4, с. 575–576). У фанетычным плане дадзены прыметнік ніякіх асаблівых адметнасцей не выяўляе, за выключэннем толькі рэгуляраў для пэўных усходне-беларускіх гаворак і формы старый.

Акцэнтная дыхатамія невытворных членных прыметнікаў скупы, худы, чужы ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту праяўляецца досыць абмежавана. Толькі на Гомельшчыне адзначана перамяшчэнне націску з флексіі на аснову ў прыметнікаў худы (Жыткавіцкі раён) і чужы (Акцябрскі раён; уласныя запісы), у выніку чаго ў гэтых гаворках яны адносяцца да акцэнтнага тыпу А. Акрамя таго, у маўленні жыхароў в. Чырвоная Слабада Акцябрскага раёна абодва акцэнтныя тыпы А і В прыметніка чужы суіснуюць паралельна і пры гэтым ніякіх семантычных адметнасцей не выяўляюць. Што ж да прыметніка скупы ў гэтай жа гаворцы, то ён адрозніваецца ад асноўнага акцэнтнага тыпу В толькі адной формай творнага склону множнага ліку, у якой назіраецца перамя-

шчэнне націску з флексіі на аснову скупымі (уласныя запісы).

Прыкладна ў межах паўднёва-заходняга дыялекту, сярэднебеларускіх гаворак і заходнепалескай групы характэрна перамяшчэнне націску ў членных прыметнікаў густы і нямы, дзе ў шэрагу гаворак яны маюць барытаніраваныя формы густы і нёмы (2, т. 4, к. 362; 5, т. 3, 209; 6, т. 3, с. 191; уласныя запісы). Пры гэтым акцэнтныя формы густы і нёмы не пашыраны на ўсёй тэрыторыі дадзенага дыялекту, хоць і займаюць значную яго частку, асабліва прыметнік густы. Разам з тым у сучаснай беларускай літаратурнай мове членны прыметнік нямы прадстаўлены двума семантычна супрацьпастаўленымі акцэнтнымі тыпамі нёмы і нямы, прычым не зайседае з адназначнай стылістычнай характарыстыкай (параўн.: 4, с. 446, 457; 8, т. 3, с. 375, 424; 7, с. 387, 396). У дыялектнай мове ў заэмасувязі прыметнікаў густы і нямы паміж семантыкай і націскам намі не выяўлена. Прыметнік нёмы з націскам на аснове акрамя таго ўжываецца ў маўленні жыхароў Буда Калічэўскага раёна (уласныя запісы), а таксама ў складзе фразеалагізма нёмы голас выдольны беларускай гаворцы жыхароў у Латвіі (Даўгаўпілскі раён; 5, т. 3, с. 209). У Астравецкім і Воранаўскім раёнах адзначаецца гэнэтая (2, т. 4, к. 362), іншых фанетычных адметнасцей гэтых прыметнікаў не ўстаноўлена.

Толькі ў некаторых заходнепалескіх гаворках (Кобрынскі і Драгічынскі раёны) адзначаецца перамяшчэнне націску з флексіі на аснову ў членных прыметнікаў жывы і круты. Форма жывы ўжываецца семантычна абумоўленай і выкарыстоўваецца, як правіла, у значэнні 'цэлы, непашкоджаны' з мэтай падкрэсліць, што пэўнае даручэнне, просьба выканаць якую-небудзь працу не нанясе ніякай шкоды для здароўя выканаўцы: жывы будзш, ныць с тóбою ны станэ. Наадварот, перамяшчэнне націску ў прыметніку круты не выклікана семантычнымі прычынамі і адзначаецца ў літаратуры толькі ў значэнні 'занадта густая каша': крута каша (2, т. 4, к. 362).

Асобна варта спыніцца на членным прыметніку буйны. Акцэнтная дыхатамія яго ў сучаснай беларускай літаратурнай мове семантычна абумоўлена: форма буйны з націскам на аснове выкарыстоўваецца толькі ў значэнні 'нястрыманы', а буйны з флексійным націскам – у значэнні 'вялікіх памераў' (4, с. 119). Што ж да дыялектнай мовы, то гэтага нельга сказаць. Абедзве акцэнтныя формы прыметніка – барытаніраваная і аксітаніраваная – ужываюцца ў гаворках у розных значэннях, якія часта не супадаюць з вызна-

чанаі пры дапамозе акцэнтнай дыхатаміі лексічнай нормай літаратурнай мовы, напрыклад: буйныя крупы (Чашніцкі і Буда-Кашалёўскі раёны; 2, т. 4, к. 308), буйнае зярно (Расонскі раён), буйнае зерня (Баранавіцкі раён; 2, т. 2, к. 325), буйны 'рослы, высокі, гонкі' (Столінскі раён; 6, т. 1, с. 90) і інш. Калі форма буйны з націскам на аснове больш распаўсюджана і ўжываецца ледзь не на ўсёй тэрыторыі Беларусі, пры гэтым нярэдка паралельна з проціпастаўленай ёй аксітаніраванай формай, то арэал пашырэння прыметніка буйны з флексійным націскам ахоплівае пераважна паўночнаўсходні дыялект (з некаторымі выключэннямі), сярэднебеларускія гаворкі і крайнія паўночназаходнія раёны Гродзеншчыны на беларуска-літоўска-польскім паграніччы. У фанетычным плане прыметнік буйны ў дыялектнай мове прадстаўлены наступнымі, як правіла, рэгулярнымі для пэўнай гаворкі варыянтамі: буйный, буйный (паўночна-ўсходні дыялект і заходне-палескія гаворкі), буйнэй (Гарадоцкі, Бешанковіцкі, Лёзненскі, Чавускі, Клімавіцкі і Касцюковіцкі раёны), бійный (Кобрынскі і Іванаўскі раёны), быйный (Драгічынскі раён; 2, т. 5, к. 162).

Акцэнтны тып С. Аналіз сабранага фактычнага матэрыялу сведчыць, што ў выніку перамяшчэння акцэнту невытворныя членныя прыметнікі ў беларускай дыялектнай мове размежаваліся на два асобныя разрады. З аднаго боку сфарміравалася група слоў, у якіх пасля перамяшчэння націску з асновы на флексію ці наадварот захавалася яго нерухомасць ва ўсіх граматычных формах паўпарадыгма адзіночнага і множнага ліку і, такім чынам, ніяк не парушылася агульная тыпалогія акцэнтавання прыметнікаў у народных гаворках (размеркаванне слоў па тыпах А і В). Другія словы (колькасна зусім нешматлікая група) зведалі перамяшчэнне націску толькі ў паўпарадыгме адзіночнага або множнага ліку, у выніку чаго ў асобных гаворках гэтыя прыметнікі ўтварылі рухомыя акцэнтныя тыпы С і Д, якія ў літаратурнай мове ўвогуле адсутнічаюць. У склад гэтых тыпаў з рухомым націскам перайшлі пераважна прыметнікі акцэнтнага тыпу А.

У выніку праведзеных спецыяльных дадатковых палявых даследаванняў удалося выявіць у беларускай дыялектнай мове трынаццаць невытворных прыметнікаў акцэнтнага тыпу С з націскам на аснове ва ўсіх формах адзіночнага ліку і на флексіі ва ўсіх формах множнага ліку. Гэта словы грубы, густы, доўгі, німы, просты, рабы, руды, сівы, слабы, тоўсты, цвёрды, ціхі і цяжкі.

Часцей за іншыя набываюць рухомую акцэнтную парадыгму ў народных гаворках невытворныя прыметнікі слабы і тоўсты, якія ва

ўсіх граматычных формах адзіночнага ліку маюць націск на аснове, а ў множным ліку – на флексіі. Такія асаблівасці націску прыметніка слабы ўласцівы маўленню жыхароў Карэліцкага, Салігорскага раёнаў і г. п. Чэрыкава, а прыметніка тоўсты – Мядзельскага, Акцябрскага раёнаў і г. п. Чэрыкава. Прыметнікі рабы, руды, цяжкі характарызуюцца рухомай акцэнтнай парадыгмай С у гаворцы жыхароў двух раёнаў Беларусі кожны: рабы – Капыльскага і Бабруйскага раёнаў; руды – Капыльскага і Рагачоўскага раёнаў; цяжкі – Бераставіцкага і Мядзельскага раёнаў. Астатнія прыметнікі акцэнтнага тыпу С занатаваны ў паасобных гаворках Беларусі: грубы і цвёрды – у Акцябрскім раёне, просты – у Воранаўскім раёне, густы, сівы – у Капыльскім раёне, ціхі – у Крупскім раёне, доўгі – у Міёрскім раёне і німы – у Слоніўскім раёне. Уважлівы аналіз сабранага фактычнага матэрыялу сведчыць, што рухомую акцэнтную парадыгму С, як правіла, маюць толькі тыя невытворныя членныя прыметнікі, якія ў беларускай дыялектнай мове зведалі акцэнтную дыхатамію ў межах асноўных тыпаў А і В з нерухомым націскам на аснове або флексіі. Пры гэтым варта адзначыць і тое, што практычна ўсе выяўленыя намі выпадкі наяўнасці акцэнтнага тыпу С прадстаўляюць гаворкі, размешчаныя на перыферыі акцэнтных арэалаў перамяшчэння націску з асновы на канчатак і наадварот у асноўных тыпах А і В. Такім чынам, знаходзячыся ў зоне ўзаемадзеяння двух розных тыпаў нерухомага націску, гэтыя гаворкі ўяўляюць сабою пераходную акцэнтную мадэль, што сумяшчае ў сабе абедзве асаблівасці. Пры гэтым вызначыць на сучасным этапе, якая з паўпарадыгмаў традыцыйная (архаічная), а якая з іх з'яўляецца інавацыйнай, пакуль што досыць складана.

Акцэнтны тып Д. Акцэнтны тып Д (націск на флексіі ва ўсіх граматычных формах адзіночнага ліку і на аснове – у множным ліку) у беларускай дыялектнай мове для невытворных членных прыметнікаў яшчэ менш прадуктыўны, чым тып С. Згодна з праведзенымі палявымі даследаваннямі ўсяго намі занатавана сем слоў гэтага тыпу: доўгі, просты, п'яны, руды, слабы, стары, цвёрды. Яны адзначаны толькі ў паасобных беларускіх гаворках на перыферыі акцэнтных арэалаў, якія ілюструюць перамяшчэнне націску ў межах асноўных тыпаў А і В. Большасць прыметнікаў (пяць з сямі) у літаратурнай і дыялектнай мове належаць да асноўнага акцэнтнага тыпу А, што, дарэчы, характэрна і для прыметнікаў акцэнтнага тыпу С. Пры гэтым пяць з ліку вышэйназваных прыметнікаў (доўгі, просты, п'яны, слабы, цвёрды) вызначаюцца акцэнтнай рухомасцю ў гаворцы

толькі адной в. Панкратавічы Бабруйскага раёна. Акрамя таго, усе пералічаныя словы за выключэннем прыметніка п'яны ў маўленні жыхароў дадзенага населенага пункта маюць паралельна два тыпы націску **А** і **Д**. Рухомая акцэнтная парадыгма **Д** прыметніка руды характэрна гаворцы в. Рэмуцёўцы Бераставіцкага раёна, а слова стары – маўленню жыхароў в. Стары Доўск Рагачоўскага раёна.

Асобнай увагі патрабуе і гаворка в. Якімаўка Крупскага раёна, дзе прыметнік доўгі не толькі мае рухомую акцэнтную парадыгму і адносіцца да тыпу **Д**, але і вылучаецца да таго ж наяўнасцю дзвюх паралельных граматычных формаў творнага склону множнага ліку: доўгімі і даўгім, што, безумоўна, дазваляе з улікам формы даўгім вылучыць у межах тыпу **Д** падтып **Д₁**. Гэта мэтазгодна зрабіць таму, што ў дадзенай гаворцы форма творнага склону множнага ліку даўгім з'яўляецца рэгулярнай граматычнай асаблівасцю прыметнікаў (параўн.: жоўтымі і жоўтам, мілымі і мілам, страшнымі і страшнам і інш.; уласныя запісы). У выніку, як і ў акцэнтным тыпе **С**, пераважная большасць прыметнікаў тыпу **Д** лакалізуецца на ўсходзе Беларусі.

Такім чынам, аналіз невытворных прыметнікаў акцэнтных тыпаў **В**, **С** і **Д** выявіў у беларускай дыялектнай мове наяўнасць акцэнтнай дыхатаміі, якая прысутнічае ў розных зонах

беларускай этна-моўнай тэрыторыі. Высветленне ж генетычных прычын перамяшчэння націску ў тым ці іншым слове і, адпаведна, у пэўным рэгіёне яе пашырэння патрабуе правядзення спецыяльных дыяхранічных даследаванняў.

ЛІТАРАТУРА

1. Жывое слова. Мн., 1978.
2. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. У 5 т. Мн., 1993 – 1998.
3. *Міхайлаў П. А.* Да класіфікацыі беларускіх дыялектаў па акцэнталагічных прыкметах // *Арэалогія. Праблемы і дасягненні*: тэз. дакл. Міжнар. нав. канф. Мн., 1993. С. 40–41.
4. Слоўнік беларускай мовы. Мн., 1987.
5. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. У 5 т. Мн., 1979–1986.
6. Тураўскі слоўнік. У 5 т. Мн., 1982–1987.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1996.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 т. Мн., 1977–1984.

SUMMARY

The article deals with primary adjectives of the accentual types B, C and D in the Belarusian dialectal language. The author reveals accentual dichotomy in dialectal areas of accent shift and describes their connection with the present-day dialectal differences of the Belarusian language.